

ՖՐԱ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՈՄԻՆԻԿՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

(Շար. «Բազմավեպ», 1992, քիւ 1-4 էջ 44-61)

Կենսագրական տուեալներ

1645 տարիէն սկսեալ Ֆրա Յովհաննէս Նազար Հոռոմ է: Տարի մը առաջ եւ տարի մը ետք զինք կը գտնենք Ֆրանսա, ի նպաստ Նախիջեւանի վանքին դրամ հանգանակելու: 21 Հոկտ. 1646ին ձայնը կը լսենք Իտալիոյ Վիթթրպոյ քաղաքէն, ուսկից կը գրէ Հոռոմ՝ զուտ անձնական խնդրի մը համար¹:

ՀՍ.ի ղեկանի հատորներէն թիւ 416 եւ 417 թղթածրարներու վկայաթուղթերը, առհասարակ անթուական, գրուած են 1647-1648 տարիներուն: Կը բովանդակեն աղերսագիրներու շարք մը, որոնցմէ ոմանք Նախիջեւանի առաքելութեան պատկանելով՝ հոս կը ներկայացնենք կարգով:

ա. «Ֆրա Օգոստինոս Բաջենց, Արքեպս. Նախիջեւանի, կը խնդրէ դրամական օգնութիւն, շինել տալու եպիսկոպոսական զգեստներ, որոնցմէ զուրկ է տարիներէ ի վեր: Ան աղբատ է եւ կը բնակի հերձուածոդներու եւ անհաւատներու մէջ, որոնցմէ ո՛չ միայն չի գտներ օգնութիւն՝ այլ միայն նեղութիւն»²:

բ. «Նախիջեւանի Արքեպս.ը իր կղերանոցին պահպանութեան համար պէտք ունի հազար սկուդի, միաժամանակ շինելու համար եկեղեցիներն ու անհաւատներու ձեռքէն ազատելու համար գերիներ: Ինք աղբատ է եւ տարեկան մուտքն է 50 սկուդ»³:

1. SOCG, vol. 47, f. 260:

2. SOCG, vol. 416, f. 15:

3. SOCG, vol. 416, f. 129:

գ. «Օգոստինոս Արքեպս. կը խնդրէ որ վերանորոգուին իրեն տըրուած հոգեւոր իշխանութիւնները եւ եօթնամեայ դիւրութիւնները»⁴:

դ. «Ֆրա Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազար հայր, Հայաստանէն եկած է Հռոմ. Դոմինիկեաններու Միներվա վանքը չ'ընդունիր զինքը, հակառակ որ ան որդի է հռոմէական նահանգին: Կը խնդրէ ձեր միջամտութիւնը»⁵:

ե. «Նախիջևանի Դոմինիկեանները երբ պատերազմներու պատճառով չունէին դպրոց, որուն հետեւանքով չէին գիտեր սուրբ խորհուրդներու մատակարարութիւնը, 21 տարիէ ասդին, Ս. Ժողովին միջամտութեամբ սորվեցան բարոյական աստուածաբանութիւն, իմաստասիրութիւն... , ինչ որ գոհացուցիչ է, եթէ նկատի առնուի որ ապրելու համար պէտք են աշխատիլ նաեւ երկրագործութեամբ: Այս պատճառով Ս. Ժողովը ուզեց նպաստել, տալով հրաման որ երկու երիտասարդ կըօնաւորներ զան Հռոմ ուսանելու համար: Բայց նկատած ճամբու երկարութիւնը եւ դժուարութիւնները, նաեւ թէ իրենց վանքերը չեն կրնար զրկուիլ երկու երիտասարդ ոյժերէ, կը խնդրեն որ անոնց փոխարէն Ս. Ժողովէն տրուի 150 սկուղ, որպէսզի հոս (Հռոմ) նոյն դրամով սորվին ուրիշներ»⁶:

զ. «Ֆրա Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազար Դոմինիկեանը, Ս. Ժողովէն նշանակուած ըլլալով միսիոնար Հայաստանի եւ պատասխանատու Ալիւնճայի վարժարանին, պիտի մեկնի: Ծամբորդութիւնը երկար ու դժուարին ըլլալով՝ կը խնդրէ հարիւր սկուղ, ինչպէս նաեւ երկու տարուան կանխիկ թոշակ, որ սովորութեան համաձայն կը վճարուի երեք տարին անգամ մը, քանի դժուարին է ամէն անգամ առիթ գտնել՝ գումարը Նախիջևան փոխանցելու համար»⁷:

է. «Ֆրա Յովհաննէս Նազար կը պարզէ թէ Արեւելքի մէջ, ըլլա՛յ կաթողիկէներ, ըլլա՛յ հերձուածողներ, ուրբաթ օրերը չեն ուտեր կաթնեղէն եւ հաւկիթ, ու կը գայթակղին երբ տեսնեն եւրոպացիներ՝ որոնք կ'ուտեն, կը խնդրէ որ միսիոնարներուն հրահանգ տրուի հետեւելու տեղական սովորութեան»⁸:

Այս բոլոր խնդրագիրները շարադրուած ըլլալու են Ֆրա Յովհաննէս Նազարէ, որ սահմանուած էր Նախիջևան երթալու իբր գլխաւոր պատասխանատու տեղոյն վարժարանին: Այս վճիռը առնուած էր ՀՍ.ի 1 Ապրիլ 1648ի նիստով⁹, 27 Մայիս 1648ի նիստին ալ կ'որոշուի

4. SOCG, vol. 416, f. 155:

5. SOCG, vol. 416, f. 225:

6. SOCG, vol. 416, f. 229:

7. SOCG, vol. 417, f. 255:

8. SOCG, vol. 417, f. 508:

9. Acta, vol. 18, f. 58, n. 7:

տալ 150 սկուդ, մէկ անգամուան համար, որպէսզի վերահաստատէ վարժարանը, միայն վեց աշակերտով, իբր օգնական ունենալով Փրանկիսկոս Լստայբանում (D. Franciscus Staybanum)¹⁰:

Այս լուրը 20 Յուլիս 1648 թուակիրով ՀՍ.ի Ժողովը կը հաղորդէ Նախիջևանի Արքեպս.ին, Օգոստինոս Բաջենցի, յորդորելով որ նեցուկ կանգնի նորեկին, որպէսզի ան կարենայ ազատօրէն գործել¹¹:

Դէպի Ապարաններ ուղեւորութիւնը, ճամբուն ընթացքին կրած հիւանդութեան պատճառով՝ կը տեւէ տարի մը: Գրած է երկու նամակ, նախ Վենետիկէն, 3 Սեպտ. 1648ին, ապա Լեհաստանի ճամբով մտած է Էրզրում, ուսկից գրած է 6 Հոկտ. 1649ին, միշտ ուղղելով ՀՍ.ի քարտուղարին, խնդրելով որ հաւատք չընծայուի Հայաստանի մասին գէշ խօսողներուն, այլ սպասել որ ինքը հասնի Նախիջևան, խոստանալով հաղորդել մանրամասն տեղեկութիւններ: Վենետիկի մէջ գնած է Ապարանների վարժարանին համար շատ մը գիրքեր, որոնց թիւը կը հասնի 250 հատորի: Ֆրա Յովհ. Նազար ՀՍ.էն ստացած էր 150 սկուդ վարժարանին համար, 100 սկուդ ալ ուղեւորութեան համար. ճամբուն ընթացքին կը սպառէ 180 սկուդ, եւ որով կը խնդրէ որ եռամեայ դպրոցական թոշակը, 450 սկուդ, մճարուի իրեն կանխիկ, բայց չյանձնուի Դոմինիկեան միաբանի մը, յատկապէս Ֆրա Գրիգոր Մործորեցիի, այլ Հալէպի Կարմեղականներու միջոցով փոխանցուի իրեն¹²:

Ծերունի Օգոստինոս Արքեպս. Բաջենց գոհ է եղած կարգադրութենէն: 29 Հոկտ. 1649ին, պատասխանելով ՀՍ.ի Ժողովին, կը յայտնէ թէ Ֆրա Յովհ. Նազարի կը թողու ամէն ազատութիւն, որպէսզի վարժարանին մէջ սորվեցնէ լատիներէն լեզուն՝ ուլթը նորընծաներու եւ ուրիշ մանուկներու¹³: Նոյն լուրը ՀՍ.ի քարտուղարին կը հաղորդէ նաեւ նորեկ Ֆրա Նազար, 20 Նոյեմբեր թուակիրով, թէ վարժարանին մէջ ունի «ուլթը նորընծայ եւ ուրիշ մանուկներ, աւելի քան ինչ որ դուք նշանակած էիք. քանի մը տարիէն կը յուսամ խումբ մը հասցնել Աստուծոյ այգիին համար. բայց դուք ամէն տարի հաճէիք հասցնել 150 սկուդը»¹⁴:

10. CP, vol. 9, f. 230-231, n. 3:

11. Lettere volgari, vol. 26, f. 82: Տե՛ս նաեւ ՀՍ.ի քարտուղար Ինկուլիի 8 Օգոստ. 1648 թուակիր նամակը, նոյն իմաստով գրուած, ուղղուած Օգոստինոս Բաջենցի. SOCG, vol. 313, f. 14:

12. SOCG, vol. 55, f. 204. vol 292, f. 222:

13. SOCG, vol. 292, f. 295-298. Օգոստինոս Արքեպս. կը շարունակէ գրել թէ չի՛ կրնար հանդուրժել որ խորամանկ եւ դատարկաշրջիկ անձեր, ինչպէս է Ֆրա Թոմաս Վիտալի, որ Ս. Ժողովին ծախսով չըջի, եւ Հոռոմ դառնալով վատահամբաւէ զինք՝ որ 30 տարիէ կը յոգնի, վերաշինելով կիսակործան եկեղեցիներն ու վանքերը, Լեհաստանէն բերելով եկեղեցւոյ սպասներ ու մահմետականութենէ ազատած է երեսուն ընտանիք:

14. SOCG, vol. 292, f. 262-273. Ֆրա Յովհ. Նազար կը շարունակէ տալ հետեւեալ մանրամասնութիւնը՝ Օգոստինոս Արքեպս.ի մասին. «Մեր Արքեպս.ին ջանքով երեսուն

Ճիշտ այս տարիներուն է, որ Հռոմի մէջ՝ Կղեմէս Կալանոս հետամուտ էր հայերէն լեզուով դասաւանդել փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն, հայ միսիոնարներ պատրաստելու համար: Այս շարժումը քաջալերողը ՀՍ.ի ժողովն էր, որ չկարենալով ամբողջովին իրագործել «Հայոց Վարժարան»ի մը ծրագիրը, կը դիմէր այս մասնական լուծումներուն, մասնաւանդ որ Ձիտտադէնի Արքեպս.ի թողած ահագին գումարը կը մնար ՀՍ.ի ժողովին տրամադրութեան: Այս բոլորին տեղեակ էր Օգոստինոս Բաջնց, որ 10 Սեպտ. 1650ին կը համարձակի գրել ՀՍ.ի քարտուղարին. «Տարի մը առաջ գրեցի Ձեզի, որպէսզի Ձիտտադէնի թողած գումարէն մաս մը շնորհէք մեզի: Կը խնդրեմ նաեւ որ նոյն գումարը չգործածուի ուրիշ տեղեր վարժարան բանալու համար, քանի այդ գումարով բացուելիք վարժարանը՝ սահմանուած է մեր այս տեղւոյս եւ ո՛չ ուրիշ տեղւոյ համար, ուր կը յաճախեն հերձուածողներ, կը սորվին եւ ապա սուրը մեր ձեռքէն առնելով՝ կը կռուին մեր դէմ, ինչպէս ըրին Ֆրա Պօղոս Պիրոմալլիի կարգ մը աշակերտները, որոնք մեր մեծագոյն թշնամիներն ու հալածողներն են: Տէպտիները Ձեզ համոզեցին՝ որպէսզի Հռոմի մէջ վարժարան բանաք, ուր Կղեմէս Կալանոս ըլլայ տեսուչ, որպէսզի փայլի եւ տարածուի իրենց Միաբանութիւնը: Ես պիտի ստիպուիմ ծախել արծաթէ խաչ ու սպաս՝ պարտքերս վճարելու համար եւ ապա փախչիմ եւ գամ Հռոմ, եւ Ս. Աթոռը թող հոգայ յաջորդս, որովհետեւ այլեւս ես չեմ դիմանար («նոն պոսսո պիճ»): Ուստի հաճէիք զրկել երեք տարուան թոշակ Ֆրա Նազարի, որ եռանդով կ'աշխատի. ան ստացած է միայն տարուան մը թոշակ. ապա թէ ոչ պիտի ստիպուի փակել վարժարանը, որովհետեւ ես է որ կը պահեմ, յուսալով որ հասցնէք հարկաւոր գումարը»¹⁵:

- հերետիկոս ընտանիք, որոնք թրջացած էին, կաթողիկէ դարձան. անոնք Արքեպս.ին հետ թագաւորին գացին ահագին ծախսով, ուզեցին յանձն առնել վտանգը, թագաւորին դիմաց ուրանալ իրենց մահմետական ըլլալը եւ դառնալ կաթողիկէ. ու յաջողեցան: Պատմած առասպել չէ՝ այլ իրականութիւն: Այժմ ուրիշներ ալ թագաւորին գացին. յուսանք անոնք ալ դառնան: Մեր Արքեպս.ին դէմ ձեզի շատ բաներ գրուեցան, սակայն մեծ արժանիքներ ունի. դուք ըստածներուն մի՛ հաւատաք: Արքեպս.ին շնորհիւ է որ հոս հաւատքը կը պահուի, ապա թէ ոչ կը կորսուէք»: Նման իմաստով նամակ մը գրած է նաեւ ՀՍ.ի Կարտինալներուն, միշտ 20 Նոյեմբ. 1649 թուակիր, աւելցնելով թէ Օգոստինոս Արքեպս. եւ վանքերը կ'ապրին պարտքով, յուսալով որ դրամական օգնութիւն մը հասնի Հռոմէն (SOGC, vol. 292, f. 223):
15. SOGC, vol. 292, f. 296-297: Օգոստինոս Բաջնց կը շարունակէ տալ հետաքրքրական լուրեր, թէ անցնալին իր թեմին մէջ կային եօթը լեռած եկեղեցիներ, որոնցմէ երկուքը, Ուշաշէն եւ Ապրակունիս, հիմերէն նորոգած է, իսկ Ապարաների եկեղեցին, որ թուրքերը մզկիթի վերածած էին՝ դարձուցած է աթոռանիստ: Նորոգելիք կը մնան Զահուկի եկեղեցին, ուր կան հարիւր տուն, հազար հաւատացեալով. Շահապունիս ունի կիսակործան եկեղեցի, ուր կան երեսուն կաթողիկէ ընտանիք. Քունիի եկեղեցին՝ որ կարօտ է նորոգութեան, Գանձակի եկեղեցին՝ որ բոլորովին

Վարժարանին պատասխանատուութիւնը ստանձնելէ տարի մը ետք, Ֆրա Նազար 14 Սեպտ. 1650ին գրելով Հոռոմի իր բարեկամներէն Գերմանիկոս Ֆապրիի, տեղական զանազան լուրեր հաղորդելէ ետք՝ կը գրէ. «Վարժարանը, ուր կը դասաւանդեմ լատիներէն, ունի 12 աշակերտ, որոնցմէ վեցը նորընծայ են եւ կը սորվին Ս. Ժողովին դրամով, իսկ միւս վեցը՝ Գերպծ. Օգոստինոսի վճարովով»։ ու նոյն բարեկամէն կը խնդրէ որ միջնորդէ եւ ՀՍ.ի Ժողովէն ստանայ վարժարանին համար երեք տարուան թոշակը, որու վճիռը տրուած է 1 Ապրիլ 1648ին¹⁶։

Ֆրա Յովհ. Նազար 1651ի Յուլիս ամսուն զացած է Սպահան, երկու կարեւոր խնդրի համար։ Առաջին՝ խնդրելու Պարսից Շահէն որ 20 հայեր, որոնք ուրացած են քրիստոնէական հաւատքը, կարենան կրկին դառնալ իրենց հաւատքին, եւ երկրորդ՝ ստանալու համար 300 սկուդ արժող ձեռագիր Աստուածաշունչ մը, որ Ապարանների վանքին կտակով թողած է կաթողիկէ հայ մը, որու կինը նոյն ձեռագիրը փոխանցած է հայ վարդապետի մը։ Ֆրա Նազար կը յուսայ Աստուածաշունչը «ստանալ չորս օրէն, քանի հայոց գլխաւորները, յատկապէս Ոսնա Սաֆազ իմ կողմս է. հազիւ ստանամ՝ պիտի դառնամ Ալինճա, ուր թողած եմ միաբան մը՝ որ բաւական լաւ գիտէ լատիներէն»։ Ֆրա Նազար իր այս 14 Յուլիս 1651 թուակիր նամակով դարձեալ կը յիշեցնէ ՀՍ.ի Ժողովին՝ թէ ցարդ ստացած է միայն տարուան մը թոշակ, մինչ կը մտնենք չորրորդ տարին, եւ վարժարանը կը յառաջանայ միայն պարտքով. «տարի մը եւս, եւ եթէ չվճարուի՝ պիտի դառնամ Հոռոմ, որպէսզի դրամն առնելով փակեմ պարտքերս»¹⁷։

Այս նամակին կ'ընկերանայ ուրիշ վկայական մը, 13 Յուլիս 1651 թուակիր, գրուած Սպահանի մէջ, շատ հաւանաբար Ֆրա Նազարի թելադրութեամբ, որպէսզի ՀՍ.ի Ժողովը ստիպուի հասցնել վարժարանին խոստացած թոշակը։ Վկայականին մէջ կը յայտարարուի թէ Ապարանների վարժարանին մէջ, Ս. Ժողովի 1 Ապրիլ 1648ին տրուած վճիռին համաձայն, 12 աշակերտներ կը սորվին լատիներէն եւ բարո-

կործանած է։ Այս բոլորին համար կը նախատեսէ 3.000 սկուդ. «Այս գումարը, - կը գրէ Օգոստինոս Արքեպս., - Հոռոմի մէջ բարեկենդանի գիշերուան մը ընթացքին կը ծախսուի. թող հոս դրկուի հաւատքի համար. գոնէ Զիտտադիների թողած գումարը ունենայինք։ Ամօթ է մեզի՝ որ ունինք քրիստոնեայ իշխաններ, պապեր... եւ 3.000 սկուդ չէ կարելի յատկացնել մեզի։ Հայերը, որոնք չունին մեր միջոցները, իրենց վաճառականները կը հոգան եկեղեցիները, սպասները... Մեր շատ մը հաւատացեալները կ'ուզեն հերձուածող դառնալ՝ իրենց շահին համար։ Իսկ Հոռոմ կը հաւատայ մէկ ստախօսի (իմա՝ Ֆրա Թոմաս Վիտալէի) եւ ո'չ Արքեպիսկոպոսի մը՝ որ արիւնը կը թափէ իր հօտին համար»։

16. SOCG, vol. 292, f. 263-272:

17. SOCG, vol. 292, f. 260:

յական, ու 12 աշակերտներէն վեցը՝ ՀՍ.ի ծախսով: Վարժարանին բարւոք ընթացքի մասին կը վկայեն Սպահանի շատ մը լատին միսիոնարներ, ինչպէս՝ Սպահանի եպիսկոպոսական փոխանորդ՝ Fra Mattias a S. Augustinus, ինչպէս նաեւ Օգոստինեան վանքի վանահայր՝ Fra Josephus a Rosario: Ստորագրողներու շարքին կը հանդիպինք նաեւ Պօղոս Պիրոմալլիի անունին¹⁸:

Թոշակի պակասով կը տառապէին թէ՛ անոր պատասխանատու Ֆրա Նազար եւ թէ՛ մանաւանդ Օգոստինոս Բաղնաց, որ չդիմանալով ՀՍ.ի լռութեան, 22 Դեկտեմբեր 1651ին կը գրէ թէ՛ Պապին եւ թէ՛ ՀՍ.ի Ժողովին, բողոքելով. «22 տարի է որ կը կառավարեմ թեմս, եւ Ձեր հրահանգով է որ բացուեցաւ հոս վարժարանը: Անցեալին տուած էիք 150 սկուդ, որու 100ը Ֆրա Նազար Հռոմէն Նախընկալն ճամբու ընթացքին ծախսելով՝ միայն 50ը սահմանուեցաւ վարժարանին: Որպէսզի Ձեր հրահանգը կատարուի՝ շարունակել կու տամ վարժարանը, պարտքի դրամ առնելով, ու պարտքս հասաւ 250 սկուդի: Հաճէիք ղրկել երեք տարուան թոշակը՝ որ խոստացած էք, ինչպէս նաեւ յաջորդ երեք տարիներունը՝ կանխիկ, որովհետեւ հոս ոչ միայն դրամ չեն տար պարտքի, այլ տրուածներուն համար կ'առնեն 25 առ 100 տոկոս: Հաճէիք վճարել նաեւ ինծի, այնպէս ինչպէս կը վճարուի ուրիշ եպիսկոպոսներու: Յարզ ծախեցի արծաթներս՝ որ նուէր ստացած էի երբ Հռոմի մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցայ եւ Պարսից թագաւորէն դեսպան ղրկուեցայ Լեհաստան»¹⁹:

Օգոստինոս Բաղնաց իր այս նամակները յանձնած է Ֆրա Յովհաննէս Շապուռնիսի, որ կը ղրկէր Հռոմ, որպէսզի անձամբ ներկայացնէր ՀՍ.ի՝ Նախընկալն թեմին կարիքները: Այս առիթով կը գրէ նաեւ Ֆրա Յովհ. Նազար՝ 23 Դեկտեմբեր 1651 թուակիր, համառօտելով Օգոստինոս Արքեպս.ի գաղափարները. իսկ 28 Դեկտեմբեր 1651ին երկրորդ նամակով մը, միշտ ուղղուած ՀՍ.ի Նախագահ Կարտ. Գապպոնիի, թէ «գրեցի Ձմիւռնիոյ միսիոնարներուն, որպէսզի մեզի փոխանցեն դրամ եւ փոխարժէքը զանձեն Ձեզմէ...: Կը խնդրեմ չվշտանալիք այսպէս գրելու համար, այլ հաճէիք Դուք եւս գրել Ձմիւռնիա, որպէսզի երեք տարուան թոշակը ղրկեն մեզի»²⁰:

18. SOCG, vol. 292, f. 261: Պօղոս Պիրոմալլի ստորագրած է սա տիպոգրով. «Fra Paulus Piromalli, O. P., S. Th. Mag., Missionarius Apostolicus ad nationem armenorum ubique locorum et delegatus apostolicus ad Patriarcham dictae nationis: affirmo ut supra»:

19. SOCG, vol. 292, f. 290:

20. SOCG, vol. 292, f. 265: Ֆրա Յովհաննէս Նազար 28 Դեկտ. 1651 թուակիր նամակ մը ունի, գրուած ՀՍ.ի Ժողովին, ուր կը նկարագրէ նոյն տարիներուն կրօնաւորական հարցերը, որոնք ծագած էին Պիրոմալլիի պատճառով: Նամակին շահեկանութեան համար՝ կ'արտագրենք անոր թարգմանութիւնը. «Հռոմի մէջ շատ շնորհներ ընդունած եմ Ձեզմէ: Ներկայիս ալ թեւադրէ որ պապը եւ քրիստոնեայ թագաւորներու

Կարմեղական Ֆրա Ֆելիչե Տէ Սանդ Անտոնիոյ 25 Յունուար 1650ին Մաթթայէն կը գրէ ՀՍ.ի քարտուղար Մասսարիի, թէ ինք չորս ընկերներով կը մեկնի իր առաքելութեան, դէպի Պարսկաստան. այդ նամակով կը յիշեցնէ թէ անցեալին Հռոմի մէջ կը փնտռուէր միսիոնար մը՝ ղրկելու Էջմիածին, ինչպէս նաեւ թէ կար ծրագիր՝ Սպահանի մէջ բանալ կղերանոց մը Հայոց համար, «ինչ որ կարելի է իրագործել քիչ ծախսով եւ կրնայ ունենալ մեծ օգուտներ»։ Ֆելիչե կ'ուզէ այն տպաւորութիւնը թողուլ՝ թէ ինք պատրաստ է ստանձնելու պատասխանատուութիւնը, բաւական է որ Կարտ. Գապպոնի համաձայն գտնուի առաջարկին²¹։

Սպահանի մէջ Հայոց համար վարժարան մը բանալու լուրը կը հասնի նաեւ Ֆրա Նազարի, շատ հաւանաբար 1651ին, երբ Սպահան գացած էր՝ հովուական հարցերու համար։ Բնականաբար կը խռովի Ֆրա Նազար, մանաւանդ որ տարիները կ'անցնէին եւ Հռոմէն չէր ստանար խոստացուած թոշակը։ 6 Փետրուար 1652ին Ֆրա Նազար թէ՛ կը ներկայացնէ Նախիջևանի վարժարանին վիճակը եւ թէ՛ կը բողոքէ Սպահան բացուելիք վարժարանին համար. «Աստուծոյ չորհրդով վարժարանս կը ծաղկի...», ունի 12 աշակերտ, 6ը կը սորվին լատիներէն եւ հայերէն գրական լեզուն, իսկ վեց ուրիշ տղաք՝ (Օգոստինոս) Արքեպս.ին եւ իրենց ազգականներուն դրամական նպաստով։ Ձեր սահմանած 150 սկուղ տարեկան թոշակը, վեց աշակերտի համար, - ինծի եւ ուրիշ Հայ միաբանի մը՝ որ կը դասաւանդէ հայերէն գրական լեզուն, - շատ քիչ է. կը խնդրեմ որ ինծի համար աւելի վճարում մը ըլլայ, թուղթի, մեկանի, գգեստի, ճամբորդութեան՝ որ կ'ընեմ առա-

իրենց հեղինակութեամբ՝ գրեն նամակներ Պարսից շահին։ Ներկայիս, քանի մը տարի է ի վեր, Հայ վարդապետներ հալածանք կը հանեն կաթողիկէներու դէմ. աշխարհականներն ալ ոտքի կը հանեն, որոնք ազդու անձեր են թագաւորին եւ փոխարքային մօտ, նեղելու համար 5.000 կաթողիկէ Հայերը, անոնց տասը եկեղեցիները եւ 30 կրօնաւորները։ Յաջողեցան գրաւել հող մը, կաթողիկէ տասը ընտանիքով, եկեղեցիով եւ վանքով. գրաւուած հողը կը կոչուի Միտիչէն (Mitiscen)։ Յաջողեցան գրաւել նաեւ 300 սկուղ արժող ձեռագիր Աստուածաշունչ մը։ Հրապարակաւ կը նախատեն պապն ու կարդինալները։

«Նամակը որ պիտի գրուի Պարսից շահին, չգրել ընդհանուր բացատրութեամբ՝ քրիստոնեաները՝, այլ գրել Ատրպէյճանի ֆրանքները, եւ յիշել Ապարաններ, Զահուկ, Ուօշաշէն, Ապրակունիս, Շապուհիս, Գանձակ, Գոնա, Ձէզուք, Գարաուզ (Chezuch, Carause). Թող չհասկցուին միսիոնարները՝ որոնք կը գտնուին Սպահան եւ որոնց դէմ չկայ հալածանք. յիշել միայն հայերը։ Ձեր կողմի հայերն ալ թող գրեն իրենց վարդապետներուն, որպէսզի դադրին մեզ հայածելէ. ապա թէ ոչ՝ սպառնացէք թէ Եւրոպայի մէջ զիրենք պիտի պատժէք։ Այս հալածանքը սկսաւ, որովհետեւ Սիմոն եւ Յակոբ վարդապետները վէճի բռնուած են Պրիմալլիի հետ, որ իրենց զիրքերով ցոյց տուած է թէ պապն է գլուխը եկեղեցւոյ. եւ անոնք յաղթուելով՝ այս կերպով ոխերնին կ'առնեն։ Մեր Օգոստինոս Արքեպս.ն ալ այս նիւթին մասին պիտի գրէ պապին» (SOCG, vol. 292, f. 266-269)։

21. SOCG, vol. 292, f. 515:

քելութեանս համար․ իսկ եթէ պիտի չօգնէք՝ հրաման տուէք որ դառնամ Հռոմ: Ես իբր ՀՍ․ի աշակերտ՝ կ'ըսեմ Ձեզի, թէ հոս ո'չ մէկ հայ ղրկեցէք իբր միսիոնար, եւ կամ՝ թող զան եւ նախ տեսնեն, քանի մը տարի սորվին: Անոնք Հռոմի մէջ Ձեզ կը խաբեն եւ առաքելութիւն ընելու անուանին տակ՝ դրամ կ'առնեն եւ ուզածին կ'ընեն: Ահա Բիւրտիստանի երկու միսիոնարները, Ֆրա Մատթիա եւ Ֆրա Մատթէոս թող օրինակ ըլլան»: Այս բոլորը գրելէ ետք՝ կ'անցնի երկրորդ կէտին․ «Լսեցի որ մեր Արքեպս․ին հակառակութիւն ընելու համար՝ մեր այս վարժարանը կ'ուզեն փոխադրել Սպահան: Ականջ մի՛ տաք անոնց, որովհետեւ հոս 400 տարի մեր նախնիքը արիւնով շահած են այս ժողովուրդը, եւ մեզք է ասոնք ձգել: Հռոմ քսան տարի դրաւ այս վարժարանը բանալու որոշում առնելու համար...: Նկատի առնել որ ցարդ ինծի ոչինչ վճարուած է Հռոմէն»²²:

Օգոստինոս Բաղենցի ղրկած երկու ներկայացուցիչները, Ֆրա Յովհաննէս Շապուռիս եւ Ֆրա Թադէոս կը հասնին Հռոմ, կը ներկայացնեն Օգոստինոս Բաղենցի եւ Ֆրա Յովհ․ Նազարի աղաչական ու սպառնական նամակները, որոնք վերջապէս կու տան իրենց արդիւնքը: ՀՍ․ի 18 Յուլիս 1652ի նիստին կ'որոշուի կատարել Ապարանների վարժարանի թոշակին վճարումը, ինչպէս նաեւ Օգոստինոս Արքեպիսկոպոսին համար պատարագի սպասներու ամբողջական սարք մը, մատանիով եւ հովուական գաւազանով²³, որոնք կը յանձնուին Ֆրա Գրիգոր Մործորեցիի եւ Ֆրա Յովհաննէս Շապուռիսի, որ 1 Յուլիս 1652 թուակիր ստացագիրին վրայ ստորագրած է «Ես Ֆր․ Զվանս», հաստատելով ստացած ըլլալն ու իրենց տեղը հասցնելու պատասխանատուութիւնը²⁴: 2 եւ 8 Յուլիս 1652 թուակիր նամակներով ալ ՀՍ․ի ժողովը կը քաջալերէ Օգոստինոս Արքեպս․ը, գնահատելով զինք իբր քաջ հովիւ, իմացնելով թէ Բռնայ վանքի վանահօր ձեռքով կը ղրկուին իրեն սրբազան սպասներ, մատանի ու հովուական գաւազան, յանձնարարելով որ չծախէ զանոնք «ո'չ մէկ պատճառի համար, չզրկուելու համար հովուական պաշտօնին այնքան կարեւոր սպասներէն»²⁵: 28 Յուլիս 1652ին ՀՍ․ի կողմէ կը գրուի նաեւ Ֆրա Յովհ․ Նազարի թէ «կանգնած կղերանոցիդ համար Բռնայ վանահօր (իմա՛ Ֆրա Յովհ․ Շապուռիս) յանձնուեցաւ 600 սկուդ, որպէսզի շարունակես սորվեցնել վեց հայ աշակերտներու: Պէտք է արդարացնես Ս․ Ժողովին վրա՞դ դրած յոյսերը: Առ այժմ աշակերտներէդ երկուքը ղրկէ՛ Հռոմ, որպէսզի Ուրբանեան վարժարանին մէջ կատարելագործեն իրենց ուսումները»²⁶:

22. SOCG, vol. 292, f. 267-268:

23. Acta, vol. 21, f. 69, n. 25:

24. SOCG, vol. 292, f. 452:

25. Lettere volgari, vol. 29, f. 38, 41:

26. Lettere volgari, vol. 29, f. 36:

Օգոստինոս Արքեպս.ի Բաջեմցի մահը
 եւ յաջորդականութեամբ հարցը

Մինչ այս, ՀՍ.ի նամակը Նախիջեւան չհասած, 17 Ապրիլ 1653ին կը վախճանի բազմավաստակ եւ տառապեալ Օգոստինոս Արքեպս. Բաջեմց: Յաջորդ ամսուն, Նախիջեւանի մէջ երեք կրօնաւորներ եւ տասը աշխարհականներ կը շարադրեն նամակ մը, 20 Մայիս 1653 թուակիր, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, առաջարկելով երկու անուն՝ իբր յաջորդ վախճանող Եպիսկոպոսին. Ֆրա Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազար եւ Ֆրա Յովսէփ Յիսուսի. առաջինը՝ ունեցած գիտութեան եւ անխախտ հաւատքին համար, երկրորդը՝ հոգեւոր եռանդին եւ կառավարելու մէջ խոհեմութեամբ օժտուած ըլլալուն համար²⁷:

Անկախ այս նամակէն, 11 Յուլիս 1653ին ունինք երկրորդ նամակ մը, ուր իբր թեկնածու կը ներկայացուի Ֆրա Յովհաննէս Դոմինիկոս Նազար: Հոս կու տանք նամակին պատճէնը.

«Մանուցանեմ Սրբութեան որ այժմ Ժողովոյն Սէկրիթար է, որ ես չորս տարի է Բրիվէնջիալ էի, հինգ տարի Վիքար եւ Պրէֆէթ Բուրթըստանու. զի յորժամ մեր եպիսկոպոսն փոխեցաւ առ Տէր, երեք ամիս համբերեցաք թէ Յակոբէն (իմա՛ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի) խապար գոյ. յետոյ խապարն եկ թէ դեռ եւս Վէնէտիկն է: Տեսանք յետոյ է գալիս: Երկրորդ, տեսանք թէ Տէր Մաթէոսն (իմա՛ Յովհաննէսեան), Տէր Մաթատիա (իմա՛ Մորաբբա), վանքի ապրանքով, հերէտիկոսով, բանն չբոթեցին: Մեք հաւատարմէ մարդիք որ Ֆրա Ծան Տումէնիքոսն (իմա՛ Ֆրա Յովհ. Նազարն) յուղարկեցաք թէ կամիք իմանալ այս է զոր այդ գրով ծանուցանեմք: Ժողովուրդն աւելի Տէր Յակոբն կուզի. ապա կարդալու իմաստութեան թոյլ է, յետոյ կզ (63) տարու մօտ մարդ է. Ֆրա Ծան Տումէնիքոսն իմաստութեան, սաստի անդիմանելոյ եւ մխիթարելոյ հաւատի օրինաց եւ քարոզութեան խիստ լաւ է. եթէ այտոր պէս պատահող մարդ չի լինի, այս մեր թեմա ուրիշ այլ մարդ այլ բան չի կարենալ չինել. քանզի այս թեմա, ուր եմք մեք որպէս զոչխարս ի մէջ գալլոց, եթէ Ֆրա Ծան Տումէնիքոսէն ի բաց մարդ Ձեր Սրբութեան գիր գրէ կամ չարախօսէ, մի՛ հաւատայք նմա, զի այս տեղս փողի զօռով, թուրքին վանքին փողն ուտեցնելով զմեզ թուրքերն կանչեն թէ իմ խաթերն համար թուխտս ձեռնագրէ, ուժով պիտի որ ձեռնագրենք: Վասն այսորիկ եթէ Տէր Մաթէոսն, Տէր Մատթիէն գիր գրեն կամ չարախօսութիւն զԾան Տումէնիքոսէն՝ մի՛ հաւատայք, եթէ զիմ ձեռագիրն այլ տեսանէք, քանզի ուժով է, որպէս ի վերայ ասացաք: Այս տեղս փողով ամէն ինչ կու լինի: Դարձեալ ծանուցումն լիցի քօրն

Սրբութեան, որով դուք ուղարկէք օրհնէք եպիսկոպոս այս տեղս, թէ քահանայ, թէ ժողովուրդ դապուկ կանի:

Յուլիսի Ժա (11), Թվ. ՌՈՄԳ (1653):

Ես Տէր Պետրոսս Խօշկայչինցի, Պրէզբիտար Զէնէրալ

եւ Գուռղիստնոյ միսիօնին Պրէֆէթ,

իմ ձեռօքս ձեռայգրեցի»²⁸:

Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, որու անունը այս նամակին մէջ կը յիշուի, չուրջ 12 տարի բացակայելէ ետք. – որու մասին պիտի խօսինք իր տեղը, – կը դառնայ Նախիջևան, ու ճամբուն վրայ, էրզրումի մէջ, 9 Հոկտ. 1653ին, կը հանդիպի Ֆրա Յովհ. Նազարի: Իսկ սա վերջինս 15 Փետրուար 1654ին կը հասնի Վենետիկ, ու քառասնօրեայ արգելափակման օրերուն, 11 Մարտին հետեւեալը կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին. «17 Ապրիլ 1653ին վախճանեցաւ Օգոստինոս Արքեպս., եւ նոր ընտրութիւն ընելու համար կը սպասէին որ Հռոմէն հասնի Գաւառահայրը (Ֆրա Յակոբ Յիսուսի): Սպասեցին. բայց Ապրիլին Զմիւռնիայէն լուր հասաւ թէ ան դեռ Վենետիկ կը գտնուի: Տեսնելով որ կ'ուշանայ, ու վախճալով որ անարժան մէկը ընտրուի, կարգապահ միաբաններէն ոմանք եւ խումբ մը աշխարհականներ, խորհուրդ ընելով որոշեցին որ ես Հռոմ երթամ, իրենց Յանձնարարական նամակներով, ներկայացնելու Զեզի այս խնդիրը, որ աւելի կարեւոր է քան վարժարանի հարցը, մանաւանդ որ Ֆրա Գրիգոր (Մործորեցի) հասնելու վրայ էր Ապարաներ: Ծամբուա ընթացքին հանդիպեցայ նաեւ Ֆրա Գրիգորի, որու յանձնեցի վարժարանի փոխ տեսչութիւնը (...): Ֆրա Յակոբ, (որու հանդիպեցայ էրզրումի մէջ), կ'ուզէր որ ես վերադառնամ Ապարաներ, օգնելու համար որ ինք ընտրուի Արքեպիսկոպոս: Խորհրդակցեցայ Ֆրա Սիլվեստրոյի (Բենդիչի) եւ ուրիշներու հետ, ու յարմար նկատուեցաւ որ ես ճամբաս շարունակեմ Հռոմ, որովհետեւ այդ նահանգին մէջ ո'չ ոք յարմար է ըլլալու Արքեպիսկոպոս, քանի բոլորն ալ տգէտ են ծայր աստիճան եւ որով անարժան, ինչպէս՝ Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան եւ Ֆրա Մատթիա Մօրաքթա, որոնք հերձուածոդներու եւ թուրքերու ձեռքով կ'ուզեն ընտրուիլ: Մանրամասնութիւնները կը բացատրեմ բերանացի»²⁹:

Տարիներ ետք, երբ Պիրոմալի Արքեպս. վերջնական կերպով Նախիջևանէն կը դառնայ Հռոմ, 17 Դեկտ. 1663ին, հաշուետուութիւն մը կը ներկայացնէ ՀՍ.ի ժողովին, ուր յիշելով անցեալ դէպքեր կը գրէ թէ 1652ին Ապարաներ կը գտնուէր Ֆրա Յովհ. Դոմինիկոս Նազար, որ

28. SOCG, vol 210, f. 210, 221. յաջորդ էջին վրայ (f. 222) կայ խտալերէն սահուն

թարգմանութիւնը:

29. SOCG, vol. 292, f. 368-377:

ուզելով տեղւոյն վանականներուն կեանքը յարմարցնել Իտալիոյ կրօնաւորներու ապրած կեանքին, զանոնք գրգռեց, որպէսզի չենթարկուին եպիսկոպոսի իրաւասութեան, պատճառելով թէ եպիսկոպոսը չունի հեղինակութիւն իր կրօնաւորներուն վրայ. ու այս դէպքէն տարի մը ետք, – կը շարունակէ Պիրոմալլի, – Օգոստինոս Արքեպս. ա'յնքան դառնացաւ՝ որ հիւանդանալով մեռաւ: Պիրոմալլիի համաձայն Ֆրա Նազար Հոռմի մէջ (1654–6 տարիներուն) կը հպարտանայ ըսելով թէ «ինք պատճառ եղած է անոր մահուան»³⁰:

Ճամբորդելով տասը ամիս (Յուլիս 1653–Ապրիլ 1654) Ֆրա Յովհ. Նազար կը հասնի Հոռմ, միասին բերելով իր եղբորորդին՝ 14 տարեկան Պետրոս Ապարանեցիին³¹, որ կը տեղաւորէ Ուրբանեան վարժարան, իսկ ինքը կը սկսի աշխատիլ ի նպաստ այն դատին՝ որու համար ելած էր ճամբայ:

Առաջին աղերսագիրով կը ներկայացնէ ինքզինքը, թէ անցեալին աշակերտած է Ուրբանեան վարժարան, ապա 15 տարի ծառայած Ս. Աթոռին ու չորս տարի ալ գործած է Նախիջևանի վարժարանին մէջ: Ուստի կը խնդրէ որ ինք անուանուի յաջորդ՝ վախճանող Օգոստինոս Արքեպս.ի, որովհետեւ ներկայիս Նախիջևանի մէջ ո'չ ոք կայ որ գիտնայ լատիներէն եւ կամ զարգացած ըլլայ ուսումով եւ ծառայած Ս. Աթոռին³¹:

Թէ՛ այս խնդրագիրը եւ թէ՛ հետը բերած յանձնարարական նամակները, գրուած Նախիջևանի եկեղեցական եւ աշխարհական դասերէն, կը զեկուցուին ՀՍ.ի 2 Յունիս 1654ի նիստին, որու արձա-

30. SOCG, vol. 224, f. 1-10:

31. Ֆրա Յովհ. Նազար Պետրոս պատանին համար ՀՍ.ի ժողովին կը ներկայացնէ զանազան աղերսագիրք: Նախ ճամբու ընթացքին անոր համար ըրած ծախսերուն համար կը պահանջէ 91 սկուդ (SOCG, vol. 292, f. 410, 412-435), ու 24 Օգոս. 1654ին կը տրուի իրեն տասը սկուդ (Acta, vol. 23, f. 88, n. 17): Կը խնդրէ որ Պետրոս դրուի Ուրբանեան վարժարան (SOCG, vol. 361, f. 90): 2 եւ 30 Յունիս 1654ին կ'որոշուի ընդունիլ՝ հազիւ թէ տեղ բացուի վարժարանին մէջ. մինչ այն կը տրամադրեն նախ 13 ապա 10 սկուդ (Acta, vol. 23, f. 46, n. 21, f. 56, n. 36, f. 64, n. 29): Յաջորդաբար երբ Յովհ. Նազար կրկին խնդրանք կը ներկայացնէ, պահանջելով Պետրոսի համար ըրած ծախսերուն փոխարժէքը, 21 Յունիս 1655ին՝ Ժխտական պատասխան կը տրուի, որովհետեւ Ս. Ժողովը իրեն հրահանգ տուած էր Հոռմ բերել (կամ զրկել) Ապարաների վարժարանը պատրաստուած աշակերտներէն եւ ոչ թէ իր եղբորորդին, որ տարրական քերականութեան անգամ անծանօթ էր (Acta, vol. 24, f. 27, n. 3): Այնպէս կը թուի թէ յաջորդ տարին Պետրոս աշակերտած է Ուրբանեան վարժարանի, որովհետեւ 1667 տարւոյն աղերսագիրքերուն մէջ կայ նաեւ իրը, իբր «Pietro armeno, alunno di Prop. Fide», կը խնդրէ դառնալ հայրենիք՝ առաքելութիւն ընելու նպատակով. իսկ երկրորդ խնդրագրով՝ կը փափաքի անդամակցիլ Դոմինիկեան Միաբանութեան, մասնաւորապէս որ չէր կատարած Փրոփ.ի աշակերտներու սովորական երդումը (SOCG, vol. 313, f. 5-6): Այնուհետեւ կը կորսնցնենք հետքը:

նագրութիւններուն համաձայն՝ եպիսկոպոսութեան թեկնածուներ կը ներկայացուին Ֆրա Յովհ. Նազար եւ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, սակայն երկար խորհրդակցութենէ ետք՝ յարմարագոյն կը նկատուի Պօղոս Պիրոմալլին, զանազան յատկութիւններով օժտուած ըլլալուն համար³²։

Ֆրա Յովհ. Նազար կ'ընէ վերջին փորձ մը։ Կը դիմէ Պապին, (անթուական) աղերսագիրով մը կը պարզէ Նախիջեւանի Աթոռին թափուր մնալը եւ թէ Ս. Ժողովը կ'ուզէ անուանել Պօղոս Պիրոմալլին՝ որ բացի իտալացի ըլլալէ՝ 64 տարեկան է, ունի դժուարութիւն ճամբորդելու, եւ թէ «Ժողովուրդը հակառակ իմ կամբխս՝ զիս անուանեց (Արքեպիսկոպոս)»։ Աղերսագիրը կ'անցնի ՀՍ.ի Ժողովին, որուն քարտուղարը թուղթին անկիւնը գրած է. «Questo è negozio finito», այսինքն՝ «Սա փակուած հարց է»³³։

Երբ Պիրոմալլի կը ստանայ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, Ֆրա Յովհ. Նազար կը համակամի, գոնէ արտաքսպաէս, եւ կը սկսի հետեւիլ տարբեր քաղաքականութեան։ Պիրոմալլի կը դժուարէր ըստանձնելու պատասխանատուութիւնը, եւ որով աղերսագիր կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովին, ներկայացնելով իր դժուարութիւնները՝ երթալու իրեն նշանակուած թեմը. «Արքեպիսկոպոս անուանուեցայ եւ կ'ուզեմ մեկնիլ թեմս. սակայն գիտնաք որ Ժողովուրդն ու վանականները դառնացած են որ անուանումս եղած է Պապին եւ ոչ թէ Ժողովուրդէն։ Հոս զրկած են Ֆրա Յովհ. Նազարը, Պապին ուղղուած նամակներով, ներկայացնելու համար իրենց իրաւունքը՝ թէ 350 տարի իրենց Արքեպիսկոպոսին ընտրութիւնը կատարած են իրենք։ Ինծի համար դիւրին չէ դիմագրաւել այսքան դժուարութեան եւ հակառակութիւններու, որովհետեւ անոնք ահագին ծախսով յանձն առած են հոս զրկել Ֆրա Նազարը։ Գիտնաք նաեւ որ հոն՝ Արքեպիսկոպոսը չունի ո՛չ տուն եւ ո՛չ եկեղեցի. 65 տարեկան եմ. հոն պիտի չունենամ ապրուստի միջոցներ. անոնք ոչ իսկ կերակուրս կու տան ինծի։ Արդ

32. SOCG, vol. 292, f. 383: Ֆրա Յովհ. Նազար Հռոմ հասնելուն, 1654ին, կու տայ տեղեկութիւն Նախիջեւանի թեմին մասին, ինչ որ Ալիշան տեսած եւ օգտագործած է «Սիւսական»ի մէջ (էջ 387), քաղելով միայն վիճակագրական մասը։ Նկատմամբ վարժարաններուն որ հոն կային, Ապարանների համար կ'ըսէ թէ ունի 10-12 աշակերտ, որոնք կը սորվին կարգալ հայերէն եւ կ'ապրին վանքին եկամտով, կը ծառայեն վանքին եւ են ջահնկալները Օգոստինոս Արքեպս.ին։ Ուշկաշէնի համար թէ ունի 8 ուսանող, որոնք չեն ապրիր վանքի ծախսով, բայց կը ծառայեն վանքին՝ ինչպէս Ապարանների վանքինները (SC. Armeni, vol. 1, f. 13-32): Նոյն այս գրութիւնը ինչպէս Ապարանների վանքինները (SOCG, vol. 292, f. 384-387), եւ երրորդը մը՝ նոյն հատորին մէջ (f. 399-402): Նոյն գրութեան համառոտութիւնը կատարած է ՀՍ.ի քարտուղարութիւնը (f. 398-403):

33. Acta, vol. 23, f. 54, n. 29:

ի³⁴նչպէս հովուեմ զանոնք՝ երբ փորձառութիւնը ունիմ անոնց վարուելակերպին, հալածանքին, բանտին, զանակոծութեան, թոյնին... Ուստի հարկ է որ կրօնաւորներէն անկախ՝ ապահովէք իմ ապրուստս, պատշաճ վիճակիս»³⁴:

Ունինք մենագրութիւն մը, ուր Ֆրա Նազար հաւաքած է Պիրոմալլիի ունեցած 14 դժուարութիւնները՝ չերթալու իր թեմը: Ֆրա Նազարի համաձայն Պիրոմալլի կը դժուարէր երթալ Նախիջեւան, որովհետեւ ունէր ակնկալութիւն՝ ձեռք բերելու թեմ մը Իտալիոյ մէջ, տպելու համար գիրքերը՝ որ շարադրած էր հայերէն եւ պարսկերէն³⁵:

Երբ Պիրոմալլիի մեկնումը կը յետաձգուի, Ֆրա Նազար կը դիմէ Պապին, դարձեալ խնդրելով անոր միջամտութիւնը: Ադերսագիրը, հաւանաբար գրուած 1656ի Փետրուար ամսուն, ունի սա բովանդակութիւնը. «Ես Աթոռակալն էի Նախիջեւանի (Օգոստինոս) Արքեպիսկոպոսին, որ երեք տարի առաջ վախճանեցաւ: Ներկայիս, ի վնաս մեր սուրբ հաւատքին, ոչ ոք յաջորդած է անոր: Ութ ամիս առաջ Սրբութիւնդ անուանեց Պիրոմալլին իբր Արքեպս. Նախիջեւանի. բայց նա չ'ուզեր մեկնիլ, յուսալով որ Իտալիոյ մէջ ընդունի ուրիշ թեմ, ու պատրուակներ գտնելով չի մեկնիր Հայաստան, քանի կ'ուզէ հոս տպել տալ իր գիրքերը. կ'ուզէ նաեւ անցեալ տարիներու ընթացքին ըրած միախոնարութեան թոշակները զանձել, եւ առանց նոր թոշակներ ապահովելու չ'ուզեր ճամբայ ելլել: (Նախիջեւանի) հայերն ալ չեն ուզեր ընդունիլ զինքը, որովհետեւ անոնք իրենց մտքին մէջ ունին ուրիշ թեկնածուներ: Կը խնդրեմ որ միջամտէ Սրբութիւնդ եւ Պիրոմալլի դժուարութիւն չհանէ մեկնելու, որովհետեւ ժողովուրդն ու վանքերը առանց եպիսկոպոսի՝ չափազանց ծանր կերպով կը վնասուին. նոյնը պատահած է նաեւ ամէն անգամ որ Աթոռը մնացած է թափուր: 10.000 կաթողիկէ հաւատացեալներէն մնացած են 4.000է քիչ մը աւելի, 50 կրօնաւորով վանքեր վերածուած են 7ի, 700 վանականներէն մնացած է միայն 32 միաբան»³⁶:

Տեսնելով որ այս ճամբան ալ ապարդիւն մնաց, Ֆրա Նազար կրկին անգամ կը փոխէ գործելակերպը, դառնալով ոխերիմ թշնամի Պիրոմալլիի: Սա վերջինս իր ընդարձակ մենագրութեան մէջ, գրուած 1656ին, Նախիջեւանէն մեկնելէ առաջ³⁷, կը պատմէ թէ Ֆրա Նազար շատ անգամներ պոռացած է երեսին, յստակ յայտարարած թէ այնուհետեւ բացայայտ է իր պայքարը: Եւ որովհետեւ Ֆրա Նազարի ազգականներն ու բարեկամները շրջապատած էին Ապարաների վանքը,

34. SOCG, vol. 292, f. 305-316:

35. SOCG, vol. 292, f. 479:

36. SOCG, vol. 292, f. 309-312:

37. SOCG, vol. 292, f. 379:

Պիրոմալլի կը վախնայ որ անոնք շարժած Նազարէն՝ մատնեն զինքը թուրքին, քանի անցեալին Պիրոմալլի եղած էր Պարսից Շահին դեսպանը՝ քրիստոնեայ թագաւորներուն մօտ³⁸:

1656ին Ֆրա Յովհ. Նազար, իբր ներկայացուցիչ Ֆրա Սիլվեստրոյ Բենդիչիի, – որ կը պաշտօնավարէր Ապարաններ, – Հոռմի մէջ խնդրազիր կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովին, ստանալու համար անոր թոշակը, խնդրելով որ գումարը յանձնուի Դոմինիկեաններու Ընդհանրական մեծաւորին, եւ ո՛չ Պիրոմալլիի, «որու պատճառը գիտէք»: Կը խնդրէ նաեւ թէ՛ Ապարանների եւ թէ՛ Ալինճայի վանքերուն երեք տարուան թոշակները՝ կանխիկ³⁹: Այս աղերսագիրները այն տպաւորութիւնը կը թողուն որ Ֆրա Նազար ծրագիր ունէր դառնալու Նախիջեան: Զարմանալին այն է որ այնուհետեւ դիւանին մէջ կը կորսնցնենք իր հետքը, ու վերջին անգամ 7 Մարտ 1656ի նիստին է որ ՀՍ.ի Ժողովը կը քննէ իր առաջարկները⁴⁰:

Երբ Պիրոմալլի Արքեպս. 1657ին կը մեկնի Նախիջեան ու ահագին խնդիրներէ հտը կը դառնայ Հոռմ, 17 Դեկտեմբեր 1663ին տեղեկագիր մը կը պատրաստէ անցեալ դէպքերուն մասին, ու անցողակի կերպով կը յիշատակէ թէ Ֆրա Յովհ. Նազարի մահէն հտը՝ զլիսաւոր դերակատարները մնացին Ֆրա Մատթիա Յովհաննիսեան գաւառահայրը, Ֆրա Յակոբ Յիսուսի եւ ասոր եղբորորդին՝ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի⁴¹:

Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի

Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի Նախիջեանէն ղրկուած է Հոռմ, Օգոստինոս Արքեպս. Բաջենցի 1 Ապրիլ 1646 թուակիր յանձնարարական նամակով, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին¹, Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան՝ Ապարաններ վանքին մեծաւորին Հոռմ այցելութեան առիթով²: Օգոստինոս նոյն թուականին գրած է նաեւ ՀՍ.ի քարտուղարին, թէ «եղբարքս ուսման հետ չեն, վասն պակասութեան աշխարհիս, որ թէ ասէք՝ պիտոյ է լատին կարդան. առաջ պիտոյ է մեր լեզուն լաւ իմանան եւ արտաքին բանի վերահաս լինին, որ յետոյ լատին չուտով իմանան»: Ապա կ'աւելցնէ թէ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցին կը ղրկէ Հոռմ, որպէսզի Կղեմէս Կալանոսէ սորվի լատիներէն լեզուն, անշուշտ որպէսզի յաջորդաբար անոր յանձնէ Նախիջեանի վարժարանի հոգը³:

38. SOCG, vol. 292, f. 186-195:

39. SOCG, vol. 292, f. 504-506:

40. Acta, vol. 25, f. 25, n. 1:

41. SOCG, vol. 224, f. 1-10:

1. Թէեւ գրած է «Ուրբանոս Ը.», սակայն նոյն տարին պապ էր Իննովկենտիոս Ժ.:

2. SOCG, vol. 65, f. 310:

3. SOCG, vol, 65, f. 312:

1646–1652 տարիներուն Ֆրա Գրիգոր ուսանող է Հռոմի մէջ⁴: 1647ին կը ներկայացնէ խնդրագիրներու շարք մը, որպէսզի նախ հրաման տրուի իրեն՝ հայերէն լեզուով Կալանոսէ սորվիլու փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն⁵, ինչպէս նաեւ սահմանուի իրեն դրամական նպաստ, որպէսզի սորվի իտալերէն եւ լատիներէն, բնակելով Դոմինիկեանց Միներվա վանքը⁶: Երրորդ խնդրագիրով մը կը կրկնէ նոյնը, աւելցնելով թէ 28 տարեկան է, եւ կը փափաքի կատարելագործել ուսումները՝ յաճախելով Կալանոսի մօտ⁷:

ՀՍ.ի 3 եւ 15 Յուլիս 1647 նիստերուն կը տրուին Ֆրա Գրիգորի փափաքածները՝ երկու տարուան համար, որպէսզի ազիտութիւնը վերջ գտնէ Նախիջևանի մէջ եւ կաթողիկէութիւնը չզատապարտուի ջնջուելու⁸:

Հռոմ գտնուած շրջանին, Ֆրա Գրիգոր Ս. Ժողովին կողմէ կը սահմանուի զբաքննիչ՝ հայերէն լեզուով տպագրութիւններուն: Ինքն է որ քննած է Կղեմէս Կալանոսի Պատմութեան առաջին հատորը ու տուած վկայութիւնը կը զեկուցուի ՀՍ.ի 20 Ապրիլ 1648ի նիստին⁹. Իսկ 19 Մայիս 1648ի նիստին կը տրուի հատորին տպագրութեան վճիռը, ուր կը յիշուի Ֆրա Գրիգոր Ծործորեցիի անունը, ինչ որ հրատարակուած է տպագրուած հատորին առաջին էջերուն վրայ¹⁰:

Նմանապէս Հռոմ գտնուած շրջանին, Քիւրտիստան գտնուող զոյգ Դոմինիկեան միսիոնարներէն Ֆրա Մատթիա Մորաքքա եւ Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան՝ զինքն է որ կ'ընտրեն իրենց ներկայացուցիչ,

4. 1646ին Հռոմ կը գտնենք ուրիշ ուսանող մը, Յովսէփ Յովհաննէսի (Գիւսըպպը Աժանըսըցի), Ալինճայէն, որ խնդրագիր կը ներկայացնէ մտնելու Ուրբանեան վարժարան, եւ հոն տրամադրելի տեղ չըլլալու պարագային՝ դրամական օգնութիւն, Զիտտադիների թողած գումարէն (SOCC, vol. 412, f. 335): ՀՍ.ի 5 Նոյեմբ. 1646ի նիստին կը սահմանուի տալ չորս սկուռ (Acta, vol. 17, f. 238, n. 2): 27 Մայիս 1647ին Յովսէփ կը խնդրէ յաւելեալ գումար մը առօրեայ ծախսերուն համար, յայտնելով թէ կը զարգանայ հայերէն, լատիներէն եւ իտալերէն լեզուներու մէջ (SOCC, vol. 414, f. 44): Յովսէփ, որ կը բնակէր Domenico Gallinoի մօտ, կը հիւանդանայ, կ'ենթարկուի զործողութեան եւ կը մեռնի 1647 տարուոյն: Թաղման համար հարց կը ծագի. Ուրբանեան վարժարանի աշակերտներուն, ինչպէս նաեւ վարժարանին հետ կապ ունեցող վախճանող ուսանողներուն համար գերեզմանատուն գոյութիւն չունենալով, կ'որոշուի թաղել ժողովրդապետութեան գերեզմանատունը (CP. vol. 5, f. 409-410. vol. 10, f. 249: Acta, vol. 17, f. 562, n. 7): ՀՍ.ի 22 Յունուար 1648ի նիստին կ'որոշուի կատարել վճարումները՝ Յովսէփի հիւանդութեան եւ թաղումին (CP. vol. 9, f. 209, n. 3):

5. SOCC, vol. 413, f. 154:

6. SOCC, vol. 413, f. 334:

7. SOCC, vol. 293, f. 171:

8. Acta, vol. 17, f. 448, n. 35. f. 450, n. 3:

9. Acta, vol. 18, f. 70, n. 22: SOCC, vol. 417, f. 315:

10. Acta, vol. 18, f. 80, n. 4: SC Stamp. vol. 1, f. 124:

խնդրելով ՀՍ.ի ժողովին որ իրենց եռամեայ թռչանքը յանձնուի Ֆրա Գրիգորի¹¹: Ասոնց հակառակ, երբ Ապարաններէն Ֆրա Յովհաննէս Նազար 14 Սեպտ. 1650 թուակիրով Ս. ժողովին կը խնդրէ թռչակ, կը շեշտէ որ գումարը չյանձնուի Ֆրա Գրիգորի¹²:

1650ին Ֆրա Գրիգոր, իբր մատակարար Նախիջեանի թեմին, կը խնդրէ ՀՍ.ի միջամտութիւնը, որպէսզի Պարմայի դուքսէն կարենայ ընդունիլ Նախիջեանի պատկանող գումարի մը շահաբաժինը, միաժամանակ խնդրելով որ իրեն տրուի ամբողջ դրամագումարը՝ որպէսզի գետեղէ Հոռմի Monte Pietatis դրամատունը, ուսկից աւելի դիւրաւ կարելի էր գանձել շահերը¹³:

1652ին, երբ Ապարանների վարժարանի տեսուչն էր Ֆրա Յովհ. Նազար, Ֆրա Գրիգոր ՀՍ.ի ժողովին խնդրագիր կը ներկայացնէ դառնալու Նախիջեան, ըլլալու թէ՛ տեսուչ վարժարանին եւ թէ՛ միսիոնար ամբողջ Մեծ Հայքի եւ Պարսկահաստանի¹⁴:

Յետ կատարելու կարեւոր քննութիւնները, ՀՍ.ի ժողովը 6 Մայիս 1652ի նիստով, երեք տարուան համար զինքը կ'ընտրէ միսիոնար՝ կը տրուի նաեւ ճանապարհի ծախսը¹⁵:

Իբր պատրաստութիւն իր ճանապարհորդութեան, 17 Մայիս 1652ին կը խնդրէ Կղեմէս Կալանոսի Պատմութեան առաջին հատորէն երեք օրինակ, իսկ Բերականութենէն՝ վեց օրինակ¹⁶: 7 Դեկտ. 1649ին իր անձնական գործածութեան համար արդէն ստացած էր Բերականութեան օրինակ մը¹⁷:

Դէպի Նախիջեան իր ուղեկիցն է Ֆրա Սիլվեստրոյ Բենդիչի (Fra Silvestro Bendici), որու եօթ տարուան համար Նախիջեան միսիոնարութիւնը կ'որոշուի 19 Օգոս. 1652ի նիստին¹⁸: 15 Մարտ 1653ին միաժամանակ կը գտնուին Վենետիկ, ուսկից կը գրէ Ֆրա Սիլվեստրոյ թէ սկսած է սորվիլ հայերէն լեզուն¹⁹: 29 Յուլիս 1653ին կը գտնուին Զմիւռնիա,

11. SOCG, vol. 292, ff. 250, 254, 280, 518: Acta, vol. 19, f. 302, n. 19:

12. SOCG, vol. 292, f. 263-272. Նոյն այս նամակին մէջ Ֆրա Յովհ. Նազար կը գրէ թէ Հոռմէն Նախիջեան ճամբորդած առեւ, իրեն ուղեկից Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէս-եանը, որ իր միջոցով անթիւ բարեքներ ստացած էր ՀՍ.ի քարտուղար Ինկրիլէ, դէմը ելած է, իսկ Բիւրտիստանի մէջ՝ միանալով Ֆրա Մատթէոսի, հալածած է զինք: Ֆրա Մատթէոսի եւ Մատթէոսի համակրանքը Ֆրա Գրիգոր Մործորեցիի, ինչպէս նաեւ այս երեքին հակակրանքը Ֆրա Նազարի հանդէպ՝ պիտի շեշտուի Օգոստինոս Արքեպիս.ի մահէն ետք, եպիսկոպոսական աթոռը դրանելու պայքարի ընթացքին:

13. SOCG, vol. 292, f. 211:

14. SOCG, vol. 292, f. 236, 279:

15. Acta, vol. 21, f. 52, n. 20:

16. SOCG, vol. 292, f. 418:

17. Acta, vol. 19, f. 289, n. 2: CP. vol. 6, f. 172:

18. Acta, vol. 21, f. 103, n. 23:

19. SOCG, vol. 292, f. 328:

ուր Սիլվեստրոյ Հիւանդանալով՝ Ֆրա Գրիգոր առանձին կը շարունակէ ճամբան դէպի Նախիջեւան:

Ճամբու ընթացքին Ֆրա Գրիգոր կը հանդիպի Ֆրա Յովհ. Նազարի, որ իրեն կը յանձնէ Ապարանների վարժարանին պատասխանատուութիւնը, իսկ ինքը ճամբան կը շարունակէ դէպի Հոռոմ, վախճանած Օգոստինոս Բաջենց Արքեպիսկոպոսի յաջորդութեան խնդրով²⁰: Ֆրա Սիլվեստրոյ 11 Հոկտ. 1653ին կը մտնէ էրզրում, ուր երեք օր առաջ Վենետիկէն հասեր էր Ֆրա Յակոբ Յիսուսի: Երկու ճամբորդները էրզրում կը հանդիպին Ֆրա Յովհ. Նազարի, որ Ֆրա Սիլվեստրոյի կը յանձնէ Ապարանների վարժարանին փոխ-տեսչութիւնը:

9 Օգոստոս 1653ին Ֆրա Գրիգոր կը մտնէ Ապարաններ եւ իսկոյն կը նուիրուի վարժարանին: Բեռը ծանր զգալով, նամակով մը կը փութացնէ Ֆրա Սիլվեստրոն հասնելու իրեն օգնութեան: Այս լուրը Ֆրա Սիլվեստրոյ կը հաղորդէ ՀՍ.ի Ժողովին, խնդրելով որ զբաւոր կերպով տրուի իրեն իշխանութիւն՝ պաշտօնավարելու վարժարանին մէջ²¹: Ֆրա Սիլվեստրոյ եւ Ֆրա Յակոբ 10 Նոյեմբեր 1653ին կը հասնին Երեւան, 24 Նոյեմբերին՝ Նախիջեւան եւ յաջորդ օրը՝ Ապարաններ, ուր վանականներն ու ազգայիներն մեծ հանդէսով կ'ընդունին իրենց գաւառահայրը՝ Ֆրա Յակոբ Յիսուսի: 12 Դեկտ. 1653 թուակիր նամակով Ֆրա Սիլվեստրոյ այս լուրերը կը հաղորդէ ՀՍ.ի Ժողովին, աւելցնելով թէ վանականները կը փափաքին բաժնել վարժարանը վանքէն, իրարու հետ խնդիր չունենալու համար, ինչ որ գործադրելի կը նկատէ Ֆրա Սիլվեստրոյ, եթէ Ս. Ժողովը կանոնաւոր հայթայթէր վարժարանի տարեկան թոշակը²²:

Երկու նոր ուսուցիչները, Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի եւ Ֆրա Սիլվեստրոյ Ապարանների վարժարանին մէջ կը գտնեն եօթը աշակերտ, որոնցմէ մէկը կրօնաւոր, երեքը վանքի աշակերտ եւ երեքն ալ աշխարհական ուսանողներ, որոնց հայերէն լեզուի դասաւանդութիւնը կը կատարէ Ֆրա Գրիգոր, իսկ լատիններէնը՝ Ֆրա Սիլվեստրոյ²³:

Գաւառահայր Ֆրա Յակոբ Յիսուսի, 20 Փետր. 1656 թուակիր նամակով, զրուած Ապարաններէն, կը հաղորդէ ՀՍ.ի թէ Ֆրա Սիլվեստրոյ վարժարանին մէջ գտած է միայն հինգ աշակերտ, որոնք կ'օգտուին իրենց նոր ուսուցիչէն, եւ թէ աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ ութի, որոնցմէ երեքը կը թողուն վարժարանը՝ օգնելու համար իրենց ծնողներուն: Ֆրա Յակոբ կ'եզրակացնէ թէ ներկայիս

20. SOCG, vol. 292, f. 329:

21. SOCG, vol. 292, f. 321:

22. SOCG, vol. 292, f. 322:

23. Ֆրա Սիլվեստրոյ 2 Մարտ 1654 թուակիր նամակով Հոռոմ իր բարեկամներէն Don Francesco Genovesi մանրամասն կը նկարագրէ Հոռոմէն Նախիջեւան անցած քաղաքներէն ունեցած տպաւորութիւններուն մասին (SOCG, vol. 292, f. 365):

վարժարանը չի՝ կրնար շարունակել հինգ աշակերտով, որովհետեւ վանքը կը գտնուի 400 րէալէ պարտքի տակ, 25 առ 100 տոկոսով:

Վարժարանին ու առհասարակ Նախիջեւանի Թեմին խեղճութիւնը Հռոմի ներկայացնելու համար, Ապարանների վանահայրը Ֆրա Թադէոս Շապունեցի կը մեկնի Հռոմ²⁴, հետը առնելով Ապարանների վարժարանը պատրաստուած աշակերտներէն երկուքը, 17 տարեկան Միքայէլ Յովհաննէսեանն ու 14 տարեկան Ճէրիճեան (Թըրրիգիան) խօշաչէնցին, որպէսզի թէ՛ ցոյց տան Հռոմի՝ Ապարանների մէջ պատրաստուած աշակերտներու մակարդակը եւ թէ՛ որպէսզի ուսումնին շարունակեն Հռոմ, ինչպէս որոշուած էր նախապէս: Այս կերպով 1656ին Ապարանների վարժարանը կը մնայ երեք աշակերտով, Ֆրա Գրիգոր Մործորեցիի խնամքին ներքեւ: Այս լուրը հաղորդողն է Ֆրա Յակոբը, որ նամակը կը փակէ հետեւեալ կերպով. «Կը խնդրենք որ մեզ հոգաք եւ հոս հաստատէք Ֆրա Սիլվեստրոն, որու նմանը ցարդ հոս չէր եկած»²⁵:

Այս նամակին քով կը գտնենք Յայտարարութիւն մը, ստորագրուած «Fra Domenico di Battista»է, որ Հռոմ ղրկուած էր Պիրոմալլի Արքեպիսկոպոսի հարցով: Յայտարարութիւնը շարագրուած է Հռոմի մէջ, 29 Ապրիլ 1656ին, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Կը վկայեմ թէ Ապարանների Ամենայն Սրբոց վանքի վարժարանը ունի 12 աշակերտ, որոնցմէ վեցը կը սորվին Ս. Ժողովի Թոշակով. գիտեն լատիններէն, իսկ մնացածները՝ գիտեն գրել ու կարդալ իտալերէն եւ հայերէն: Առաջին վեց աշակերտներն են. 1. Յովհաննէս Նորատինեցի (Noradinezi), 2. Միքայէլ Մուխատանեցի (Muchtatiensi), երկուքն ալ Ապարաններէն, 17 տարեկան, գիտէ լատիններէն. 3. Jerigian di Coscasenzi (խօշաչէնցի), 14 տարեկան, երկու տարիէ կը գտնուի վարժարան, գիտէ լատիններէն. 4. Պաղտասար Chemuch, 12 տարեկան, մէկ տարի է որ կը գտնուի վարժարան, սկսաւ սորվիլ լատիններէն. 5. Անդրէաս Սարիկ (detto Sarich), Զահուկէն, 13 տարեկան, երկու տարիէ կը գտնուի վարժարան, սկսաւ սորվիլ լատիններէն. 6. անունը չեմ յիշեր, Զահուկէն է, 12 տարեկան, տարիէ մը ի վեր կը գտնուի վարժարան: Կը վկայեմ թէ գրածս ճշմարիտ է»²⁶:

24. Հռոմի հիւրանոցի ձեռագիրներէն՝ Զահեցիներու Մեսալէին վրայ թողած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ Ֆրա Դաթէոս քահանայ, յասգաւ հայ եւ յերկրէն Նախիջեւանոյ, ի գիւղն Շահբունեցի, եւ ի գարձէն Գարոզողաց, եկի այս մայրաքաղաքս, զ (6) ամիս նստեցայ, այս Միսալի օրինակովն մէկ Միսալ գրեցի, յետոյ ելայ այս տեղէս դէպ Շապանիեա գնացի. թվ. ՌՈՄէ, յՕգոստոս ամսի զ (6)» (Ձեռ. Ս. Ղազարի, Թիւ 1266, Թղ. 227բ):

25. SOCG, vol. 312, f. չէ նշուած:

26. SOCG, vol. 313, f. չէ նշուած:

ՀՍ.ի Ժողովի 6 Սեպտ. 1655ի նիստին կը ներկայացուի իր խնդրագիրը, նորոգելու երեք տարուան համար միսիոնարութեան հրամանագիրը²⁷:

Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի 1657 տարիէն սկսեալ, այն է Ֆրա Սեդ-բեստրոսի Հռոմ մեկնելէն ետք, վարժարանի պատասխանատուութիւնը կը վարէ առանձին: Երկրորդ խնդրագիրով մը փափաք կը յայտնէ հաստատուելու պաշտօնին մէջ՝ իբր զլիաւոր պատասխանատու վարժարանին²⁸: 8 Մայիս 1658ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին, թէ հինգ տարի կը քարոզէ Նախիջեւանի մէջ, անցնելով նաեւ «հերձուածող»ներու կողմը, որոնցմէ սիրուած ըլլալը կը վկայէ, ու կը խնդրէ որ իրեն համար սահմանուած թոշակը՝ որ երեք տարիէ չէ ստացած՝ ղրկուի իրեն, աւելցնելով թէ հոն, Նախիջեւանի մէջ չունի ազգական, նիւթապէս անոնցմէ օգտուելու համար: Նոյն այս նամակին կողքին, Հռոմի Դոմինիկեանց Ընդհանրական Գործակալը, Fra Pietro-Maria Passerini, կու տայ համառօտ ծանօթութիւն մը Ֆրա Գրիգորի անձին մասին, թէ Հռոմի մէջ կատարած է ուսումները եւ ներկայիս տեսուչն է Ապարաների վարժարանին, աւելցնելով թէ «լատիներէնէ հայերէնի թարգմանած է Պատարագամատոյցը, Ժամագիրքն ու Տօնացոյցը, Դոմինիկեան Կարգին Մեծաւորին հրահանգովն»²⁹:

Ֆրա Գրիգորի յիշեալ նամակը եւ Գործակալին տուած վկայութիւնը, նիւթ կ'ըլլայ ՀՍ.ի 12 Նոյեմբեր 1659ի նիստին, եւ կ'որոշուի տալ միայն սովորական թոշակը³⁰: 10 Յունուար 1661 թուակիր նամակով՝ Ֆրա Գրիգոր շնորհակալութիւն կը յայտնէ ստացած թոշակին համար, խնդրելով որ նորոգուի միսիոնարութեան հրամանը՝ չորրորդ անգամ³¹:

Երբ Հռոմէն ազդարարութիւն կ'երթայ Ապարաների կրօնաւորներուն, ասոնք 1 Սեպտ. 1661ին կը պատասխանեն խոնարհութեան եւ հպատակութեան զգացումներով: Նամակին չորս ստորագրութիւններէն առաջինը՝ Ֆրա Գրիգորինն է³²:

Երկար լռութենէ մը ետք, Նախիջեւանի նոր անուանուած Արքեպիսկոպոսը, Ֆրա Մատթէոս Յովհաննէսեան, 9 Մայիս 1669ին կը գրէ թէ Ֆրա Գրիգոր եւ Ֆրա Տանի գացած են Պարսից Շահին, վանապատկան գիւղերու մասին ծագած հարցերու լուծումին համար: Իսկ Նա-

27. Acta, vol. 26, f. 57, n. 1:

28. SOCG, vol. 313, f. 8-9:

29. SOCG, vol. 222, f. 32:

30. Acta, vol. 28, f. 216, n. 20:

31. SOCG, vol. 222, f. 84:

32. SOCG, vol. 222, f. 82. միւս երեքն են. «Fr. Matteo, Ֆր. Միքեայլ, մեծաւոր ի վանս Ամենայն Սրբոց, ի գիւղն Ապարաներ, Ֆր. Պետրոս, Մեծաւոր ի վանս Սուրբ Ըստէփանոս Նախավկային, ի գիւղն Խօշկաշէն»:

խիջեալն ի յիսանը տարակուսելով թէ անոնք զացած են իր դէմ զանգատելու, կ'ուզէ սպաննել Ֆրա Գրիգորը: Սա սարսափած կը փախչի Սպահան՝ Ֆրա Պետրոս Ապարանեցիի հետ³³:

8 Սեպտ. 1672ին Ֆրա Գրիգոր կը գտնենք Վենետիկ: Հոն դրամատան մէջ կը պահուէր Նախիջեանի թեմին 12.000 տուկաղը, ուսկից կը զանձէ 806 տուկաղ՝ Դոմինիկեանց Ընդհանրական Մեծաւորին հրամանով, ստորագրելով «Io Fra Gregorio Zourzourense Armeno ho ricevuto...»³⁴:

1676ին, երբ հարց կ'ելլէ Պիսգոպոյի իբր յաջորդ Նախիջեանի նոր վիճակաւորի ընտրութեան, զանազան նամակներ կ'ուղղուին ՀՍ.ի Ժողովին, ի նպաստ Ֆրա Գրիգորի. այսպէս՝ 25 Փետրուարին եւ 27 Մարտ 1676ին՝ Ապարաների Դոմինիկեանները, 20 Ապրիլ 1676ին՝ Սահակ Արքեպս. Արդար Մակուեցի, 24 Ապրիլ 1676ին՝ Սարգիս Եպս. Կաֆացի, օգնական Սահակ Արդարի, 13 Մարտ 1677ին՝ Ապարաների ազգայիները, 20 Մարտ 1677ին՝ Ֆրա Ստեփան³⁵:

Այս վկայականներէն մաս մը՝ Ֆրա Գրիգոր առնելով կը մտածէ ուղղուիլ Հոռոմ: 16 Յունուար 1677ին Վենետիկի Առաքելական Նուիրակը կ'իմացնէ ՀՍ.ի Ժողովին թէ Ֆրա Գրիգոր հասած է քաղաք, շարունակելու համար ճամբան դէպի Հոռոմ³⁶: Յաջորդաբար 20 Ապրիլ 1678 թուակիր մենագրութիւն մը, ուր կ'ըլլայ պատմականը եպիսկոպոսական ընտրութիւններուն, կը յիշուի որ ՀՍ.ի Ժողովը նկատի առնելով Նախիջեանէն հասած խնդրագիր նամակները, - հակառակ որ 12 Նոյեմբեր 1675ի նիստով եպիսկոպոս անուանած էր Ֆրա Թոմաս Թաթումենցը, - կ'ընտրէ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցին (Furfurensen), որ կը հրաւիրուի Հոռոմ, ընդունելու համար պապական կոնդակը: Յիշեալ աղբիւրը կը շարունակէ պատմել թէ Ֆրա Գրիգոր «ճամբայ ելաւ եւ Վենետիկի մէջ վախճանեցաւ»³⁷:

Արդարեւ Ֆրա Գրիգոր Վենետիկի մէջ կ'ընդունի ՀՍ.ի 16 Մարտ 1677 թուակիր հրաւէր նամակը, ու 3 Ապրիլին կը պատասխանէ, ցոյց տալով պատրաստակամութիւն՝ հազիւ թէ գտնէր առողջութիւնը³⁸: 24 Ապրիլ 1677ին Վենետիկի Նուիրակը կը գրէ Կարդ. Ալթիէւիի, ՀՍ.ի Նախագահին, թէ Ֆրա Գրիգոր, «Ընտրեալ Արքեպիսկոպոս Նախիջեանի» ընդունած է վերջին սուրբ խորհուրդները, եւ թէ յոյս չկայ վերագտնելու առողջութիւնը³⁹:

33. SC Armeni, vol. 1, f. 205-206:

34. Հաւաքածոյ Այլիանի, քաղուած Վենետիկի դիւաններէն:

35. SOCG, vol. 480, f. 84-105: Ամբողջացնելու համար մեր տեղեկութիւնները, Յաւելուածին մէջ կը հրատարակենք Սահակ Արքեպս. Մոկացիի եւ Սարգիս Եպս.ի տուած վկայականները:

36. SOCG, vol. 480, f. 83:

37. SC Armeni, vol. 3, f. 33:

38. SC Armeni, vol. 2, f. 641:

39. SC Armeni, vol. 2, f. 648:

1677ի Յուլիանի երկրորդ կեսին Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի կը վախճանի Վենետիկի մէջ:

*
* *

Ամբողջացնելու համար Ֆրա Սիլվեստրոյի մասին ՀՍ.ի դիւանէն մեր քաղուած ծանօթութիւնները, կու տանք սա մանրամասնութիւնները:

Պիրոմալլի Արքեպս. Հռոմէն Նախիջեւան ճամբուն վրայ, Պոլիս հասնելուն, 10 Ապրիլ 1657ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին թէ Վիեննայի մէջ հանդիպած է Ֆրա Սիլվեստրոյ Բենդիչիի, որ հինգ ամիս իրեն համար եղած է ծախսի դուռ: Շատ հաւանաբար Պիրոմալլի մտածելով որ Ապարանների վարժարանին համար Ֆրա Սիլվեստրոյի տեղ պէտք պիտի ունենայ վարժապետի, Վիեննայէն հետը կ'առնէ գերմանացի Դոմինիկեան Ֆրա Սեբաստիանոս Կնաբը, Նախիջեւանի ապագայ Արքեպիսկոպոսը:

Ֆրա Սիլվեստրոյ հազիւ տարի մը կը մնայ Նախիջեւան: Դէպի Հռոմ վերադարձին, Պոլիսէն անցնելուն, միասին կ'առնէ տասը տարեկան Ստեփան պատանին, որու հայրն է Ջուդայեցի, մայրը՝ զմիւռնիացի, հօրեղբայրը՝ Լիվոռնոյի հայ վաճառական: 1657ի Հոկտեմբեր, ամսուն երբ Հռոմ կը հասնի, ՀՍ.ի Ժողովին խնդրագիր կը ներկայացնէ, որպէսզի Ստեփան տեղաւորուի Ուրբանեան վարժարան⁴⁰, իսկ 5 Ապրիլ 1661ին՝ Ֆրա Սիլվեստրոյ կը նորոգէ նոյն խնդրագիրը⁴¹: Անկարելի է որ Ստեփան ընդունուած ըլլայ եւ տեղաւորուած՝ Կղեմէս Կալանոսի վարժարանը (տե՛ս անդ):

1 Հոկտ. 1657ին Ֆրա Սեղբեստրոս Հռոմի մէջ խնդրագիր կը ներկայացնէ կրկին դառնալու Նախիջեւան, եօթը տարուան համար. կը խնդրէ ճանապարհի թոշակ՝ իրեն եւ ընկերակիցին համար, որու անունը չի նշեր: Նմանապէս կը խնդրէ որ Ֆրա Գրիգոր Մործորեցի հաստատուի պաշտօնին վրայ եւ իրեն յանձնուի անոր տարեկան թոշակը⁴²:

40. SOCG, vol. 316, f. 127:

41. SOCG, vol. 380, f. 46-47: Acta, vol. 30, f. 37, n. 7:

42. SOCG, vol. 316, f. 126: Ֆրա Սիլվեստրոյ 12 Նոյեմբեր 1657ին ներկայացուցած է երկու խնդրագիր. ՀՍ.ի քարտուղարութիւնը համադրելով համառօտած է զանոնք հետեւեալ կերպով. «Կը խնդրեմ միսիոնարի իշխանութիւնս տարածուի նաեւ Պարսկահայաստանի վրայ: Անցեալին Ս. Ժողովը դժուարութիւն հանեց, չիւզելովու համար տեղոյ միւս միսիոնարները: Խնդրելուս պատճառը այն է որ կիները պարսկերէն չեն գիտեր, եւ մարդիկ պարսկերէն լեզուով չեն խոստովանիր, քանի անհաւատներու լեզուն է. կ'ողգեն հայերէն խոստովանիլ: Նկատել որ հայ Դոմինիկեանները ամէն օր ունին հայերէն պատարագ եւ ժամերգութիւն, եւ շատ հերձուածող

Ֆրա Սիլվեստրոյ 1657–1661 տարիներուն Հռոմ մնալէ ետք՝ ՀՍ.ի ժողովը կրկին անգամ կ'որոշէ զինքը միսինար Նախիջեանի:

ՀՍ.ի 12 Յունիս 1662ի նիստին կը զեկուցուի թէ Ֆրա Սիլվեստրոյ ճամբու ընթացքին գերի բռնուելով տարուած է Թիւնիզի, ուսկից խնդրանք կը ներկայացնէ մնալու նոյն երկիրը՝ իբր միսինար⁴³:

*
* *

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները ցոյց կու տան թէ Նախիջեանի Միաբանող Նղբայրներու միաբանական կեանքը՝ կորսնցուցած էր իր բնականոն ընթացքը, եւ արդէն իսկ բաւական յառաջացած՝ ներքին քայքայումը: Միաբաններու իրարու դէմ դիրքերը, Աթոռի տիրելու ջանքերը, միաբաններու թիւին նուազումը, յաջորդ նոր սերունդ մը պատրաստելու ոյժին անբաւարարութիւնը... ազդակներ են՝ որոնցմէ հետեւանք մը հանելը դժուարին չէ: Յաջորդ էջերուն մանրամասնութիւնները՝ անգամ մը եւս պիտի հաստատեն մեր այս տեսակէտը՝ պատմական աւելի բացայայտ ապացոյցներով:

(Շար. 6)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Հայեր կ'երթան ներկայ զտնուելու, քանի իրենք չունին ամէնօրեայ պատարագ. ասոնք կ'ուզեն խոստովանանք ըլլալ, բան մը՝ որ օգտակար է եկեղեցւոյ միութեան համար: Գիտնաք որ ես կ'երթամ հերձուածողներու հողին վրայ, համարձակ կը քարոզեմ ժողովուրդին, եւ իրենց քահանաները խոստովանեցան որ Հռոմի քահանայապետն է գլուխը (եկեղեցւոյ), եւ իրեն չհնազանդողը՝ չի՛ կրնար արքայութիւն մտնել, որովհետեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հաւատքի դաւանութիւն տուաւ Ս. Սեդրեատրոսի ձեռքերուն մէջ... եւ իրապէս ժողովուրդը կաթողիկէներուն հետն է: Բայց կանոնները կ'ըսեն թէ կաթողիկէները չեն կրնար ընդունիլ խորհուրդները հերձուածողներէն. գիտնաք որ նիւթապէս հերձուածող հայեր՝ դժուարութիւն չունին մեզի խոստովանելու, հաղորդուելու, եւ անշուշտ մենք պայման պիտի դնենք որ այլեւս չերթան եւ կրկին չհաղորդուին հերձուածողներէն: Բայց ասիկա անհնարին է, որովհետեւ հայ Դոմինիկեանները սակաւաթիւ են, չեն հասնիր ամէնուն. իսկ արգիլելով հայ քահանաներու խոստովանիլը՝ կրնայ զիրենք դիւրաւ առաջնորդել թրքանալու. նմանապէս հայ եպիսկոպոս մը երբ տեսնէ որ իրենցմէ մէկը չի՛ ստանալ սուրբ խորհուրդները՝ զայն կը նզովէ, կ'արգիլէ խօսիլ կնոջը հետ եւ ապա կը մատնուի թուրքին՝ որ սա հաւատքը ուրացած է» (SOCG, vol. 224, f. 14):

43. Acta, vol. 31, f. 131, n. 15:

Résumé

LES ACTIVITES DE FRA GIOVANNI DOMENICO NAZARIAN
ET DE FRA GREGORIO DZORDZORETSI

P. SAHAK GEMGEMIAN

L'article précédent nous relate de la première partie de l'activité de Fra Giovanni Nazarian. Par le présent article, l'Auteur traite de la même personne, nous présentant la période de 1645 à 1656, quand celui-ci, pour la deuxième fois, part de Rome pour Naxicevan où il dirige l'école du monastère de Aparaner. Il collabore étroitement avec l'Archevêque Augustin Bajenc'i et c'est lui qui écrit des lettres de recommandation à Rome pour obtenir des subventions. L'Auteur nous présente le contenu de ces lettres dans lesquelles l'on trouve la description du Monastère et les conditions piteuses et misérables soit des religieux que des habitants de la Région, ce qui contribuait malheureusement à la destruction de la vie religieuse du monastère.

A la mort de l'Archevêque Augustin (le 17 Avril 1653), quelques religieux du Monastère de Naxicevan, appuyés par les fidèles, écrivent à Rome demandant de mettre sur le siège de Naxicevan comme digne successeur Fra Giovanni Nazarian qui était aussi considéré comme la personne la plus juste pour pouvoir résister aux grandes difficultés de cette époque. Fra Giovanni part immédiatement pour Rome avec la lettre de recommandation, mais à son arrivée il apprend de la nomination de Paulo Piromalli comme Archevêque de Naxicevan. Ce dernier ayant créé des difficultés à accepter la charge, Giovanni Nazarian essaie plusieurs fois à convaincre le Saint Siège à lui confier cette charge mais il n'y parvient jamais. Il reste à Rome et depuis on perd ses traces.

Au même moment que Giovanni Nazarian voyageait vers Rome, partait de cette ville, se dirigeant vers Naxicevan, Fra Gregorio Dzordzoretsi. L'auteur nous donne quelques traits biographiques de cette personne avec des détails significatifs et cela provient toujours des Archives de la Propaganda et Fide. Entre les années 1646-1653, quand Gregorio se trouvait à Rome comme étudiant, ayant la maîtrise de la langue arménienne, la Propaganda et Fide lui avait confié la charge d'examiner le 1er volume de l'*Histoire du Peuple Arménien* de Clemente Galano. Sur l'ordre du Maître Général de l'Ordre des Dominicains, il traduit du latin en arménien le missel, le bréviaire et le calendrier. De 1653 à 1670, il dirige le Séminaire du Monastère de Aparaner. En 1672 on le trouve à Venise. En 1676, il est candidat au Siège Archiépiscope de Naxicevan et à l'élection faite il accepte la charge, mais il n'a même pas le temps de se rendre à Rome qu'il meurt au mois de Juillet de l'an 1677 à Venise même.

L'Auteur nous donne aussi quelques informations sur Fra Silvestro Bandici, qui avait opéré un an à Naxicevan.

Les conditions politiques étant défavorables ainsi que la situation économique presque prohibitive, et surtout l'affaiblissement des principes de la vie monastique, l'Auteur conclut que toute tentative de redressement de la situation religieuse à Naxicevan était inefficace et sans issue.